

Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri

Saadettin GÖMEÇ¹

Özet

Kırım Hanlığının esas can damarı Kırım yarımadası olmakla beraber, Azak Denizi çevresinden Tuna boylarına, Aşağı Don'dan Özü Nehri'ne kadar uzanan ve Kıpçak Bozkırını olarak adlandırılan geniş stepler Hanlığın topraklarını meydana getiriyordu. Bölge Hunlardan itibaren Türklere kucağını açmış; ardından Bulgar, Avar, Hazar, Kök Türk gibi Türk hanedanlarının iskan sahası haline gelmiştir. Bizans için son derece önemli olan bu bölge yüzünden Hazar Türkleriyle Doğu Roma arasında uzun yıllar mücadelelerin sürdüğünü de biliyoruz. Peçenekler de bir ara Kıpçak Bozkırlarıyla birlikte Kırım'ı ele geçirirler. 11. yüzyıldan sonra Kuman-Kıpçakların faaliyet alanına girince, Kırım da bir Kıpçak yurdu olmuş ve buralarda Bizans'ın etkisi azalmıştır. Bununla birlikte Selçuklu Türkleri de başlangıçtan itibaren Kırım'la ilgilenmişler ve buraya seferler düzenlemişlerdi. Karadeniz'in kuzeyi 1240'lardan itibaren Çingiz Han'ın devletinin hakimiyetine sokuldu. Onlarla gelen Kuman-Kıpçakların özellikle Altun Orda Hanlığına sahip olmaları üzerine Kırım'ın değeri de arttı.

Anahtar kelimeler: *Kırım, Kırım'da Türk Çağı, İskit*

¹ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, sgomec@yahoo.com

Activities of Turkization in Crimean Region

Abstract

Although the foundation of the Crimean Khanate is mainly accepted to be the Crimean Peninsula, it actually covers the area known as the Kipchack steppes extending from the shores of the Sea of Azov to the banks of the Danube, from Lower Don region to the Dnepr River. The region embraced the Turkish peoples starting with the Huns, and eventually became the region of settlement for the Turkish dynasties such as Bulgar, Avar, Khazar, K k Turk. It is well known today that the region had been the scene of contention between the Eastern Roman Empire and the Khazar Turks. The Pecthenegs (Kumans?) also occupied the Crimea along with the Kipchack Steppes for a while. As the region entered the area of sovereignty of the Kuman Kipchack, Crimea became home for the Kipchack and the Byzantine influence over the region diminished. Moreover, the Seljukid Turks showed deep interest in Crimea ever since their early years and launched campaigns into the region. Northern Black Sea entered the sovereignty of Tzenghiz Khanate as of 1240s. Crimea became ever valuable upon the coming of the Kuman Kipchack who later took over the Golden Horde Khanate.

Keywords: *Crimean, Turks Period in Crimean, Scythian.*

Kıpçak Bozkırlarına ve bunun bir parçası olarak Kırım bölgesine ilk Türk akınları Hunlarla birlikte başlatılabilir. Ancak coğrafyanın en eski Türk fatihleri olarak Hunların bir uç beyliği durumunda bulunan İskitleri gösterebiliriz. Onlar, M.Ö. 8. asırda Güney Mogolistan ile Türkistan'daki olaylar sebebiyle, muhtemelen Hunların önünden kaçarak, bu günkü İdil-Ural sahasına gelmişler ve merkez olarak da kendilerine Kırım ve Azak çevresinde yurt tutmuşlardı. Tarihi ve Kırım çevresinde açılan kurganlardan çıkan arkeolojik belgeler bunu ortaya koyar.² İskitler hakkındaki tartışmalar halâ sürmektedir, dolayısıyla burada konuya biraz açıklık getirmek lazımdır.

Malûm olduğu üzere Grek-Yunan, Latin-Bizans eserlerinde Asya'dan veya doğudan gelen kabileleri ifade için sık sık kullanılan bir İskit etnonimi mevzubahistir.³ Bunların kimliği meselesinde de bugüne kadar çok şeyler söylenmiştir. Ama Batılılar umumiyetle İskitleri İndo-Germen bir kavim olarak görürler. Esasında onların Türk olduklarına dair fikirler mevcutsa da, bunlar azınlıktadır. Daha çok bir veya birkaç kaynak ile bazı arkeolojik malzemelerden yola çıkılarak tahminlerde bulunmaktadır. Ama bununla beraber gözden kaçırılmaması gereken bir noktaya işaret etmek gerekmektedir. Günümüzde İskitlerin yurdu olarak genellikle Azak çevresi (Maecotis), İdil-Ural bölgesi kabul edilmektedir. Buralar ise hem Türk destanlarında -ki bunların başında Oguz Kagan Destanı gelmektedir⁴- hem de diğer yazılı vesikalara göre Türk hakimiyet alanı içindedir. Yani Batılıların İskitlerle birleştirdiği İran halklarının yaşadığı bir coğrafya değildir. Bizim düşüncemiz ise, İskit denilen bu kavmin Türk-Hun Devletinin batıdaki uç beyliği olmasıdır. Hun birliği zayıfladığı zaman İskitler ön plana çıkarak Doğu Avrupa'daki halkları tehdit etmeye başlar. Dolayısıyla henüz Türk ismi de bilinmediğinden ve Hun adı da unutulmaya yüz tuttuğu için kaynaklarda hep İskitleri görürüz. Bunun en büyük delillerinden biri, 11-12. asırlarda bile hâlâ Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyi, Balkanlar gibi bölge-

² Daha sonra buradan yola çıkarak Balkanlar ve Güney Kafkasya ile Anadolu'ya kadar yayılmışlar, hatta Mısır'a kadar gittikleri iddia olunmuştur. Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya inen İskitler, M.Ö. 7. asırda Urartular da yıktılar. Bakınız: Şemseddin Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, C. II, İstanbul, 1340, s. 14-16; Ali R. Seydi, *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler*, İstanbul, 1934, s. 20-23; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. R.Uzmen), İstanbul, 1980, s. 24-25; Mirza Bala, "Kırım", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 5. baskı, İstanbul, 1988, s. 744; Wilhem Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri 1997, s. 27; İbrahim Telliöğlü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon, 2004, s. 22-30; Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi*, Ankara, 2004, s. 2-3; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, (Çev. E. Çağrı Mızrak), İstanbul, 2006, s. 41.

³ Esasında bazı Bizans kaynaklarında İskitler için de Hun deniyor. Bakınız: Golden, age, s. 41.

⁴ Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, 2006, s.197-198, 209-215.

lerde faaliyette bulunan Türklerin İskit adıyla anılmalarıdır. Bu durum bir yana İskitlerle, Kök Türklerin bir sınır beyliği olan Hazarları birbirlerine benzetebiliriz ki, İslam ve bazı Batı kaynaklarında Hazarlar için İskit denmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Kök Türk Kağanlığının güçlü olduğu sıralarda onların batıdaki sınırlarını Hazarlar ve Bulgarlar koruyordu. Kök Türk birliği 8. asrın ilk yarılarında dağılmaya yüz tutunca, yavaş yavaş Hazarlar ortaya çıktılar ve Kök Türklerin mirasçısı, devletin sahibi olduklarını ileri sürerek, bayrağı devraldıklarını bildirdiler. Bunda hakları da vardı. Çünkü onlar da Kök Türk Devletinin yönetici ailesi Börülüler ile akrabaydılar. Bunlar bir yana, Türk-Hunların batı ucu durumundaki İskitlere ne oldu sorusu da aklımıza gelebilir. Onlar M.Ö. 4. asırda yine doğudan gelen ve Hazar çevresiyle, Don Nehri civarlarında oturan aralarında pek çok farklı halklar olan ve bazen İskitlerle de karıştırılabilen Sarmatların taarruzlarıyla büyük bir sarsıntı yaşadılar. İskitlerin son zamanlarında sayıca kalabalık olan bu kavim, Türkistan'ın kuzey taraflarında da etkiliydi. Böylece Kırım havalisi, belki de M.S. 4. asrın başlarına kadar onların hâkimiyetinde kaldı.⁵ Nihayet içerisinde yabancı halklardan da topluluklar bulunan İskit konfederasyonu dağıldı. Bir bölümü Avrupa'ya, bir kısmı da muhtemelen Asya'ya geri döndüler. Değişik boy teşkilatları ile il yapıları içerisine girdiler.⁶ İskitlerin dünya tarihinde gerçekleştirdikleri tesir asla unutulmadı. Bu da adlarını dağılmalarından yüzlerce yıl sonra bile, özellikle Türk menşeli kabileler vasıtasıyla yaşatmalarına bağlanmaktadır.⁷

⁵ Seydi, age, s. 20-22; Bala, a.g.m, s. 744; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara, 1981, s. 187-188.

⁶ Saadettin Gömeç, "Oguz Kagan'ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, Ankara, 2004, s. 116-118.

Öyle sanıyoruz ki eski vatanlarına gelen bu İskitlerin bir kısmı burada Tokuz Oguz konfederasyonuna dahil oldular. Muhtemelen Tokuz Oguz kabilelerinden İsiler ya da Apa İsiler işte bu İskitlerin bakiyeleridir. Çünkü tarihte bu gibi olaylara çok sıkça rastlamaktayız. Oguzların yirmidört boy halinde teşkilatlanmaları da esasında böyledir. Çağlar içinde bu birliğe çeşitli girmeler ve çıkmalar olmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde ve diğer kaynaklardaki ipuçları bu durumu çok güzel bir şekilde izah eder. Mesela Alayuntlu, Peçenek, Eymür vs. boylar Oguzlara sonradan dahil olduğu gibi, belki de eskiden Oguz grubunun içerisinde olan tayfalarından bazıları da onlardan ayrılıp, Oguzların da bir bölümünü bünyelerine katarak, kendi il teşkilatlarını kurmuşlardır ki, buna örnek olarak da Uygurlar gösterilebilir.

⁷ Hatta İstemi Yabgu'nun Bizans sarayına gönderdiği mektubun İskit harfleriyle yazıldığına dair olan kayıtlar bile bu durumu ispatlamakla birlikte, 11-13. asırlarda Bizanslıların münasebette buldukları Türk menşe'li halklara hala İskit demesi de bunu gösterir. Bakınız: Ögel, age, s. 187-189; Mikhail Psellos, *Mihail Psellos'un Khronographia'sı*, (Çev. Işın Demirkent), Ankara, 1992, s. 63; Niketas Khoniates, *Historia*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1995, s. 9-12, 64; Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 19.

Bununla beraber daha sonra Altun Orda Devletinin parçalanmasıyla ortaya çıkan Kırım Hanlığının esas dayanak noktası Kırım yarımadası olmakla beraber, Azak Denizi çevresinden Tuna boylarına, Aşağı Don'dan Özü Nehri'ne kadar uzanan ve Kıpçak Bozkırı olarak adlandırılan geniş stepler Hanlığın topraklarını meydana getiriyordu.⁸ Bölge Hunlardan itibaren Türklere kucağını açmış ve ardından Bulgar, Avar, Hazar, Kök Türk gibi Türk hanedanlarının iskan sahası haline gelmiştir.

Türk destanlarına ve özellikle de Oguznâme'ye baktığımızda bu saha ilk önce Oguz Kagan tarafından yurt tutulmuştur. Destanın Uygur Türkçesi ve Reşideddin yazmasındaki kayıtları incelendiğinde, Oguz Han'ın Kıpçak Bozkırlarına ve Doğu Avrupa topraklarına doğru akınları söz konusu olduğu görülür. Son zamanlarda Oguz Kagan ve büyük Hun hükümdarı Motun (Börü Tonga) hakkında yapılan araştırmalar, Oguz ile Mo-tun'un aynı kişi olabileceği görüşünü kuvvetlendirmektedir.⁹ Burada belki şu soruyu kendi kendimize sorabiliriz: Acaba Mo-tun (Börü Tonga) bizzat ordunun başında Doğu Avrupa ve Kıpçak seferine de çıkmış olabilir mi? Kaynaklar bize bu konuda fazla bir şey söylemiyor, ama Oguz Kagan Destanlarında, Oguz'un bizzat ordusunun önünde Kıpçak bölgesine geldiğine şahit olmaktayız. Oguznâmelerde bu hususta şunlara değinilir:

Oguz'un doğumu, gençliği, Tanrı tarafından gönderilen kızlarla evlenmesi ve çocuklarının olmasının ardından, Türk cihan hakimiyeti anlayışına bağlı bir biçimde, Türk'ün adını ve adaletini dünyanın dörtbir tarafına yayma ülküsüyle akınlara başladığı görülür. Bu seferlerden birisi de Urum (Doğu Roma) Kagan üzerineydi. Oguz'un devletinin sol yanında Urum (Roma) adında bir kagan vardı. Bu kaganın askeri ve şehirleri pek çoktu. Bu Urum Kagan, Oguz Kagan'ın emrini dinlemezdi. Onun arkasından da gitmezdi. "Ben onun sözünü tutmam" derdi. Oguz Kagan gazaba gelerek, onun üzerine yürümek istedi. Bayrağını açarak, askeriyle ona karşı yola çıktı.

Kırk gün sonra Muz Tag (Buz Dağ) adında bir dağın eteğine geldi. Çadırını kurdurdu ve sessizce uyudu. Tan ağarınca Oguz Kagan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt peyda oldu. Bu bozkurt Oguz Kagan'a seslendi ve "ey Oguz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun; ben de senin önünde yürümek istiyorum" dedi.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz, Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 203.

⁹ Gömeç, agm, s.113-116.

Ondan sonra Oguz Kagan çadırını dürdürdü ve gitti. Gördü ki, askerinin önünde gök tüylü ve gök yeleli bir erkek kurt yol göstermektedir. Kurdu ardı sıra da ordu gitmektedir.

Gök tüylü ve gök yeleli bu büyük erkek bozkurt birkaç gün sonra durdu. Burada İtil Müren adında bir ırmak vardı. Bu İtil Müren'in kenarında bir kara dağın önünde savaş başladı. Okla, kargıyla ve kılıçla vuruştular. Askerlerin arasında çarpışma büyük, halkın arasında kaygı çok oldu. Boşuşma ve vuruşma öyle yamandı ki, İtil Müren'in suyu baştan başa kırmızıya boyandı. Oguz Kagan yendi ve Urum Kagan kaçtı. Oguz, Urum Kagan'ın imparatorluğunu ve halkını aldı. Onun ordugâhına pek çok cansız ve canlı ganimet düştü.

Urum Kagan ve onun kardeşi Uruz'un maceralarından sonra Oguz Kagan askerleriyle İtil adındaki ırmağa geldi. İtil büyük bir sudur. Oguz Kagan onu gördü ve "İtil'in suyunu nasıl geçerez", dedi. Asker arasında iyi bir bey vardı. Onun adı, Ulug Ordu Beg idi. O akıllı ve cesur bir erdi. Gördü ki, bu yerde pek çok dal ve pek çok ağaç var. O ağaçları kesti ve ağaçların üzerine yattı, geçti.¹⁰ Oguz Kagan sevindi, güldü ve "sen burada bey ol, senin adın Kıpçak Beg" olsun, dedi.

Reşideddin Oguznâmesi'nde de benzer ifadelerle rastlarız. Burada da yine Doğu Avrupa ve Kıpçak yürüyüşlerinde; dünyanın karanlık yüzünde¹¹ İt-barak¹² denilen, erkekleri çirkin yüzlü ve köpek gibi, kadınları ise çok güzel olan bir kavimle savaşımlara girişir. Önce bunlar karşısında yenilir, fakat daha sonraki çarpışmalarda İt-barakları bozguna uğratar. Böylece Türk ülkesinin sınırları epeyce genişler. Bu arada Oguz'un adamlarından birisinin karısı hamileydi. Adam daha önce bir savaşta şehit düşmüştü. Kadının doğum yapması yaklaşmıştı. Civarda içi oyuk bir ağaç vardı. Kadın o ağacın içine girip çocuğunu doğurdu. Bunu gören beyler, çocuğu Oguz

¹⁰ Çok eski çağlardan beri hem Türkler, hem de başka halklar bu şekilde büyük sulardan geçmenin yolunu biliyorlardı ki, 15. asırda Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçaklar hakkında bilgi veren seyyahların notlarında bunlar tespit olunmaktadır. Bakınız: Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul, 2005, s. 36.

¹¹ Buralar Kuzey-batı Sibirya, Kuzey Rusya ve Kuzey İskandinav sahalarıdır. Bu coğrafya Han-nâme'de Saklap şeklinde zikredilir. İslam kaynaklarına göre Saklap, "beyaz" veya "kızıl" manasına gelir. Saklap'ın iki oğlundan biri Barak, diğeri de Kıpçak'tır. Orhan Şail Gökyay, "Hannâme", *Necatî Lugat Armağanı*, Ankara 1968, s.290; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, s. 71, 188-190.

¹² Oguz-nâmelerde bu kavim adı zaman zaman İt-barak, bazan da Kıl-barak olarak zikrediliyor (Geniş bilgi için bakınız: Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara, 1971, s.192). Şikarî'nin Karaman-nâmesi'nde Çımayur diye geçen ahâlinin de bunlara benzemesi ilginçtir (Bakınız: Şikarî, *Karamanoğulları Tarihi*, Konya, 1946, s. 134). Bununla birlikte Oguz-nâme minyatürlerinde bu halkın insanların kurt veya köpek maskesi takmaları üzerinde durulmalıdır.

Han'ın yanına götürüp, durumu anlattılar. Oguz kadına acıyarak, şöyle dedi: “Mademki bu kadının kocası vatan ve millet için şehit olmuş ve bu çocuğun benden başka kimsesi yoktur, şu halde bu doğan bebek de benim oğlum sayılır”. Bundan sonra herkes bu çocuğu Oguz Han'ın bir oğluymuş gibi gördüler. Oguz Han ona Kıpçak adını koydu. Kıpçak sözü Türkçede, “içi çürümüş ve oyulmuş ağaç” demektir. Kıpçakların hepsi onun soyundan gelirler. O oğlanı Han kendi yanında büyüttü. Onu oğlum diyerek sevdi. Yiğit olduktan sonra Urus, Ilak (veya Ulak), Macar ve Başkurt illeri düşman idiler. Kıpçak'ın yanına bir sürü insan verip o tarafa, Ten ve İtil suyunun yakınına gönderdi. Üç yüz yıl Kıpçak oralarda hükümdarlık yaptı. Bütün Kıpçak halkı onun neslindedir. Oguz Kagan çağından, ta Çingiz Han zamanına kadar Ten, İtil ve Yayık nehirlerinin kenarlarında Kıpçak'tan başka il yoktu. Dört bin yıl boyunca oralarda oturdular. Onun için bu yerlere Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkır) derler.

Oguz Kagan, İt-barak ülkesini zapt ettikten sonra iki yıl daha burada kaldı. Her yeri ve herkesi Türk töresine göre idaresi altına soktu. Seferlerini sürdüren Oguz oradan İt-barak ile İtil arasında ıssız bir ülkeye hareket etti. Onlarla savaşı ve hükümdarı orada öldürüldü. Bu memleketin düzene konması, vergilerin ve idarecilerin tespiti için üç yıl burada kaldılar.

Oğuzname'de Oğuz'un Hazar Derbent'i¹³ üzerine yürüdüğü ile ilgili bahisler de vardır. Yani Kafkasya, Azerbaycan ve İran da Türk hâkimiyetine girer.¹⁴

Bildiğimiz gibi Asya Hunları bir müddet sonra hem kendi içlerindeki iktidar kavgaları, hem de yabancı halkların baskıları yüzünden dağıldılar. Fakat onlar bu kez de Doğu Avrupa'da güçlü bir siyasi teşkilat kurdular. Hunlar, 4. yüzyılın ortalarına (355-365) geldiğimizde Kafkasya bölgesine ve Hazar çevresine hakimdiler. Oldukça hızlı bir biçimde Avrupa içlerine giren Hun-Türkler, Tuna'yı da aşmış (378), Roma imparatorluğunun arazisi olan Trakya topraklarına daldılar. Hunların 395 tarihinde, iki kol halinde, yeniden Roma imparatorluğunun sınırları içerisinde atlarını koşturdukları görülür. Türklerin birkısmı Balkanlar ve Trakya'da faaliyet gösterirken, bir bölümü de Bars-aka ve Kurt-aka adlı beylerin kumandasında Kafkasya'dan Anadolu'ya akıp, Erzurum, Karasu-Fırat vadilerinden, Malatya ve Çukurova'ya inip, oradan Antakya'ya geçtiler. Bir müddet

¹³ Kafkasya'daki bu bölge, Türk tarihindeki Temir Kapılardan birisidir. Bu sebeple “Türk Kapısı” da denmiştir.

¹⁴ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 197-215.

burayı kuşattıktan sonra Suriye'ye ulaştılar ve peşinden de tekrar kuzeye yönelip, Türkiye'nin orta taraflarını da kat-ederek doğudaki (muhtemelen Kafkasya'da) ordugâhlarına döndüler.¹⁵ Özellikle Attila (Ata İllig) zamanında (434-453) genişleyen sınırlar içerisinde Kırım da vardı. Dolayısıyla Avrupa Hun Kaganlığının merkezi bugünkü Macaristan bölgesi olmakla birlikte, doğu ordularının karargâhı da Kafkasya'daydı. Ancak Attila'nın (Ata İllig) ölümünün ardından, Avrupa Hun birliğinin dağılmasıyla birlikte Kırım civarları bu kez de Bulgarlara yurt oldu.

Hunların devamı şeklinde tarih sahnesine çıkan Kök Türkler de 6. asrın 80'li yıllarında Kırım civarlarına hâkimdiler. Bununla ilgili olarak Bizans kaynaklarında bazı bilgilere rastlamaktayız. 570'lerde Kök Türklerden bir darbe yiyen Avar-Ak Hun bakiyeleri Bizans imparatorluğu sınırlarında bulunuyorlar ve onlarla müzakereler yapıyorlardı. Bizans elçisi Valentinus 576'da, Aral Gölü bölgesinde Türk Şad¹⁶ tarafından karşılandı. Türk Şad, Bizans'ı Kök Türklerin düşmanı olan Avarları himaye etmekle suçluyordu.¹⁷ Bu sırada İstemi Yabgu da ölmüş bulunuyordu (576). Türk Şad onları babasının yerine geçen ağabeyinin yanına gönderdi ve büyük

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 2. baskı, İstanbul, 1983, s. 70; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), 2. baskı, Ankara, 1987, s. 142; Saadettin Gömeç "Türk Tarihinin Kahramanları: 3- Yılduz Kagan", *Orkun*, Sayı 51, İstanbul, 2002, s. 44; Mikhail I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004, s. 75-76; Istvan Zimonyi, "The Nomadic Factor in Mediaeval European History", *Acta Orientalia*, Vol. 58, Budapest, 2005, s. 35-36.

¹⁶ Türk Şad, İstemi'nin oğlu, Tardu'nun da kardeşi olmalıdır. Bakınız: Gyula Moravcsik, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, (Çev. Hüseyin Namık Orkun), Ankara, 1938, s. 21; Berthold Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", *Handbuch der Orientalistik*, V/V, Leiden/Köln, 1966, s. 131.

¹⁷ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. Reşat Uzmen), İstanbul, 1980, s. 16, 32-33; Kurat, age, s. 28; Kafesoğlu, age, s. 96; Hamit Zübeyir Koşay, "İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında", *V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1960, s. 238.

Türk Şad sözlerine şöyle devam ediyor: "Siz etrafa korku vermek için on dille konuşan Romalılar değil misiniz? Benim şu parmaklarımı ağzıma sokup-çıkarmam gibi (on parmağını ağzına sokarak). Romalılar siz, bizi aldatmak için aynı kolaylıkla on türlü dille konuşursunuz. Hilelerinize bütün milletleri aldatmak istiyorsunuz. Onları uçurumun kenarına sürükleyip, orada bırakıyorsunuz! Ellerindeki mallarını alıyorsunuz. Onların yıkıntısından siz faydalaniyorsunuz. Sizin ve gönderdiğiniz adamların bizim gözlerimizi korkutmaktan başka bir düşünceleri yok. Bunu saklamıyorum. Çünkü yalan söylemek Türklerin âdeti değildir. Sizin imparatorunuzdan öğ alacağım. Bir taraftan bana barıştan söz ederken, diğer yandan benim düşmanım olan Avarlarla ilişki kuruyor. Fakat bilmiş olunuz ki, bunlara karşı atılarımı gönderdiğim zaman yalnız kamçı sesleri onları dağıtmaya yeterli olacaktır. Biraz karşı koymaya kalkışacak olurlarsa yok edilecekler, karınca gibi atalarının altında ezileceklerdir. Kafkas'tan başka yol olmadığını bana söylemeniz boşunadır. Gidip, sizin ülkenizde savaşmak düşüncesinden beni çevirmek istiyorsunuz. Fakat ben Dneper, Dnestr, Tuna, Meriç nehirlerini bilmez değilim. Kölelerim Avarların Roma imparatorluğuna girmek için izledikleri yolu tanırım. Sizin güçleriniz hakkında da bilgim var. Bütün dünya, doğudan batıya kadar bana tabidir. Alan ve Utırgur halkları o kadar cesaretleriyle beraber Türklerin yenilmez ordularına karşı koyamamışlardır" (Bakınız: Joseph M. Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. 2, İstanbul, 1924, s. 310-312; Lev N. Gumilev, *Drevniye Tjurki*, Moskva, 1967, s. 49).

bir ihtimalle Valentinus da, onun cenaze merasimine katılmıştı. Maalesef akıbeti hakkında bir bilgiye sahip olmadığımız Türk Şad, Hazar çevresinin Türkleşmesinde önemli vazifeler görmüş bir Türk büyüğü olarak tarihe geçmiştir. Bundan bir müddet sonra Türk orduları Kırım bölgesini zaptettiler (580'li yıllar), fakat az bir zaman sonunda buradan çekilmek zorunda kaldılar.¹⁸ Herhalde buna sebep, Kaganlığın içerisinde bu sırada ortaya çıkan taht mücadelesiydi.

Kök Türk hakimiyetinin sarsıntıya uğraması üzerine onların batıdaki uç beyliği durumunda bulunan Hazarlar, 8. asırda artık Kırım ve etrafına sahiptiler.¹⁹ Onlar Büyük Kök Türk Devleti güçlü olduğu müddetçe, özellikle Kök Türklerin batı seferlerine iştirak etmişler; İran, Kafkasya ve Kırım bölgesindeki akınların ortasında yer almışlardı. Ancak Kök Türk Kaganlığı zayıflayıp, parçalandıktan sonra Hazarlar kendi mukadderatlarına sahip olmak istediler, fakat onların idarecileri muhtemelen hala Börülülerden (Aşina) idi.

Hazarların bir başka tarihî rolü de Anadolu'nun ve Kafkasya'nın Araplaşmasını bilmeyerek de olsa, engellemiş olmalarıdır. Dolayısıyla kuzeye doğru ilerleyemeyen Arapların Slavlarla (Ruslar) karşılaşmaları da gerçekleşmedi. Belki de bu mücadelelerde Ruslar galip gelip, Arap topraklarını ele geçirebilirlerdi. Bu yüzden hem Araplar, hem de Ruslar, Türklere minnettar olmalıdır. Bununla beraber Hazar Kaganlığı faal bir ticaret merkeziydi. Bizans, Arap ve Yahudi tüccarları kürk almak için akın akın İtil (İdil) ve Sarıg-el'e (Sarkel) geliyorlardı. Onlarla birlikte hristiyanlık, müslümanlık ve musevilik de ülkeye girip, yerleşmişti. Bizans ile yapılan ittifaklar neticesinde 830'larda Don Nehrinin sağ tarafında Sarıg-el (Sarkel) Kalesi inşa edildi. 851 ile 863 yılları arasında Bizans'ın gönderdiği rahip Kostantin (Kril), Hazarlar tarafından çok iyi karşılandı. 868'den itibaren ve bilhassa 965'ten sonra İslâmiyet ülkenin hakim dinlerinden biri oldu. Musevilik ise çok büyük ilgi gördü. Bizans'ta Yahudilerin zulme uğramaları, pekçoğunun Hazar ülkesine göçmesine yol açtı. Doğu Avrupa'nın ilk modern devlet yapısını kuran ve bu coğrafyada uzun seneler huzurun teminatı olan Hazarlar, iç çekişmeler, Peçenekler gibi Türk boylarının saldırıları ve batıdan gelen Slav baskıları yüzünden 11. yüzyılın başlarında (1030) siyasî bir

¹⁸ Kırım bölgesinin zaptı, Bizans'ın ticareti açısından olumsuz sonuç doğurmakla beraber, doğu ile olan haber ağının da engellenmesi demektir. Fakat yukarıda da izah ettiğimiz üzere bu bölgede uzun süre kalamadılar, çünkü kaganlığın içerisinde birtakım karışıklıklar ortaya çıkmış ve özellikle Batı Töölöleri ayaklanmışlardı (Bakınız: P.B.Golden, "Peoples of the South Russian Steppes", *Early Inner Asia*, Edited by Denis Sinor, Cambridge, 1990, s. 260-261).

¹⁹ Bala, agm, s. 744.

güç olmaktan çıktılar.²⁰ Ama Hazar ve Karadeniz çevresinde bu Türk boyu silinmeyecek izler bıraktılar. Bugün Kırım bölgesinin etnik teşekkülünde Hazar faktörü de küçümsenemeyecek ölçüdedir.

9. Asırın ikinci yarısında (860'larda) Hazarlar ve Oguz Türkleri tarafından tazyike maruz kalan Peçenekler, İdil'in batısında kalan bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardı. Dolayısıyla Peçenekler de bir ara Kıpçak Bozkırlarıyla birlikte Kırım'ı ele geçirdiler. Azak Denizi ve Karadeniz bozkırlarına hakim oldular. Tarihi belgelere ve arkeolojik kalıntılara baktığımızda, Peçenekler 10-11. yüzyılda İdil'den, Tuna Nehri etraflarına kadar geniş bir sahaya yayılmışlardı²¹.

11. Asırdan sonra Kuman-Kıpçakların faaliyet alanına girince, Kırım da bir Kıpçak yurdu olmuş ve buralarda Bizans'ın etkisi azalmıştır²². Bununla birlikte Selçuklu Türkleri de başlangıçtan itibaren Kırım'la ilgilenmişler ve Emir Hüsameddin Çoban'ın başkanlığında (1221) buraya seferler düzenlemişlerdi. Karadeniz'in kuzeyi 1240'lardan itibaren ise, Çingiz Han'ın hakimiyeti altına girdi. Onlarla gelen Kuman-Kıpçakların özellikle Altun Orda Hanlığına sahip olmaları üzerine Kırım'ın değeri de arttı²³.

KAYNAKÇA

- Artamonov, Mikhail I. *Hazar Tarihi*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004.
- Bala, Mirza. "Kırım", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 5. baskı, İstanbul, 1988.
- Barbaro, Josaphat. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul, 2005.
- Deguignes, Joseph M. *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. 2, İstanbul, 1924.
- Golden, Peter B. "Peoples of the South Russian Steppes", *Early Inner Asia*, Edited by Denis Sinor, Cambridge, 1990.
- Golden, Peter B. *Hazar Çalışmaları*, (Çev. E. Çağrı Mızrak), İstanbul, 2006.
- Gökyay, Orhan Şaik, "Hannâme", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968.
- Gömeç, Saadettin. *Kök Türk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, 1999.

²⁰ Akdes Nimet Kurat, "Peçenekler", *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 5. baskı, İstanbul, 1988, s. 537; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 25; Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 3. baskı, Ankara, 2006, s. 21.

²¹ Kurat, agm, s. 537.

²² Kurat, age, s. 204; Peter B. Golden, *Khazar Studies*, Budapest, 1980, s. 19; Bala, agm, s. 745; Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, 5. baskı, İstanbul, 1988, s. 398-400.

²³ Bala, agm, s. 745; Gömeç, age, s. 364.

- Gömeç, Saadettin. “Türk Tarihinin Kahramanları: 3- Yılduz Kagan”, *Orkun*, Sayı 51, İstanbul, 2002.
- Gömeç, Saadettin. “Oguz Kagan’ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Deneme”, *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/35, Ankara, 2004.
- Gömeç, Saadettin. *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, 3. baskı, Ankara, 2006.
- Gömeç, Saadettin. *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, 2006.
- Gregory Abu’l-Farac. *Abu’l-Farac Tarihi*, C. I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), 2. Baskı, Ankara, 1987.
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. Reşat Uzmen), İstanbul, 1980.
- Gumilev, Lev N. *Drevniye Tyurki*, Moskva, 1967.
- Günaltay, Şemseddin. *Mufassal Türk Tarihi*, C. II, İstanbul, 1340.
- Haussig, Wilhem. *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul, 1983.
- Khoniates, Niketas. *Historia*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1995.
- Koşay, Hamit Züzbeyir. “İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei Hakkında”, V. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1960.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972.
- Kurat, Akdes Nimet. “Peçenekler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 5. Baskı, İstanbul, 1988.
- Mesudi. *Murûc ez-Zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2004.
- Moravcsik. Gyula *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, (Çev. Hüseyin Namık Orkun), Ankara, 1938.
- Onat, Ayşe, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun. *Han Hanedanlığı Tarihi*, Ankara, 2004.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara, 1971.
- Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara, 1981.
- Psellos, Mikhail. *Mihail Psellos’un Khronographia’sı*, (Çev. Işın Demirkent), Ankara, 1992.
- Seydi, Ali R. *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot’un Verdiği Bilgiler*, İstanbul, 1934.
- Spuler, Berthold. “Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken”, *Handbuch der Orientalistik*, V/V, Leiden/Köln, 1966.
- Şikarî. *Karamanoğulları Tarihi*, Konya, 1946.

Telliođlu, İbrahim, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon, 2004.

Zimonyi, Istvan, "The Nomadic Factor in Mediaeval European History", *Acta Orientalia*, Vol. 58, Budapest, 2005.